

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 118 1997

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Claes Ahlund (recensioner)

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,

Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Redaktionen tackar de professorer i ämnet som verkat som referenter under en tvåårsperiod:

Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Eva Hættner Aurelius, Ulla-Britta Lagerroth och Thure Stenström.

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Samtliga insända uppsatser granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall lämnas först i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows, Word for DOS eller Word Perfect.

ISBN 91-87666-12-x

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1998

svårt att hitta det gemensamma och följa den röda tråden. Det problemet finns inte alls här. Trots de individuella insatserna framstår *Agitatorerna* i hög grad som resultatet av ett lagarbete, där man verkligen bemödat sig att foga samman de olika perspektiven, metoderna och resultaten till en helhet. Artiklarna är dessutom, som redan antytts, genomgående välskrivna. Boken blir därigenom inte bara intressant utan även lättläst – i ordets positiva bemärkelse. Sammanfattningsvis måste därför konstateras att detta är en mycket läsvärd bok för den som är intresserad av våra folkrörelser och av talekonstens historia!

Kerstin Rydbeck

Margareta Wirmark, red., *Ingmar Bergman. Film och teater i växelverkan*, Carlssons Bokförlag, Stockholm 1996.

Med Lund som bas försöker Margareta Wirmark stimulera den svenska forskningen om Ingmar Bergman. Hon tycks gå fram på flera fronter samtidigt, dels genom en serie symposier, dels med forskningsprojekt, dels förstås via publikationer. Volymen *Ingmar Bergman. Film och teater i växelverkan* baserar sig på föredrag från den första träffen 1995. Symposiet sammanförde under samma rubrik forskare, kritiker, skådespelare mfl som från olika utgångspunkter arbetat med Bergmans konstnärskap.

Arbetspremissen som Margareta Wirmark anger är att Ingmar Bergman framstår som en "modern renässanskonstnär" med en central och vital produktion inom flera genrer. Wirmark anser att detta totala verk bildar en helhet, ett "oeuvre" som i sin tur bör betraktas ur ett helhetsperspektiv. En annan startpunkt är att forskningen om Bergman till största delen bedrivits utanför landets gränser. Nu finns det därför anledning att ur svensk synvinkel studera "vad som håller samman detta väldiga livsverk". Frågorna bör enligt Wirmarks uppslag gälla bla hur konstnären gör sig sig "synlig" i sina verk, hur samarbetet med skådespelarna egentligen gestaltat sig, hur "teatermannens" produktion ser ut – vilket är mindre utforskat än filmskapandet – och inte minst hur växelbelysning mellan respektive teater- och filmverksamheten kan skapa ny kunskap?

Wirmark tror också på en dialog mellan praktiker och teoretiker, för att skapa mer vetande. Man bör vidare enligt presentationen sträva bort från en förståelse i mer allmänna termer: "Nu är tiden kommen att ta i bruk en mer exakt terminologi och att tillämpa ett övergripande perspektiv. I Sverige har vi ett speciellt ansvar för att utforska Ingmar Bergmans verk, bland annat därför att vi bäst känner den kultur ur vilken det är sprunget. Vi har också tillgång till specifikt svenska källor" (s 9–10). Samtida svenskar har alltså något särskilt att bidra med enligt Wirmarks resonemang, och det är mycket

talande att symposiet-boken mynnar ut i ett förslag att skapa ett Bergmancentrum, i likhet med det norska Ibsen-centret.

De verkligt goda föresatserna till trots ger denna essäsamling ett splittrat intryck vid läsningen. Detta är i och för sig inget ovanligt när det gäller symposietryck och möjligtvis är det i detta fall t o m en god sak. Volymen är tänkt som en startpunkt för en kommande forskningsprocess och därmed skapas kanske en allsidig grund för en heltäckande framställning.

Boken är disponerad med 10 essäer omgivna av två utskrifter av samtal eller debatter. Agneta Ekmanner och Max von Sydow redovisar inledningsvis i ett intressant samtal skådespelarnas erfarenheter av regissören Bergman, vilket innehåller viktiga primära upplysningar när inläggen inte avbryts av övriga symposiedeltagare. Bokens avslutande "Samtal om framtidens Bergmanforskning" borde däremot i all sin pratighet inte ha tryckts, men som utskriften står ger den ändå en slags närvarokänsla. Forskningsfronten framstår alltså som något extra vagt, allt är möjligt och stort och smått blandas om vartannat.

Frågan är alltså om boken fungerar som fokusering av vad som är viktigt ifråga om den framtida utforskningen av Ingmar Bergmans konstnärskap? Svaret på den frågan måste ges utifrån de centrala essäerna. Dessa är arrangerade på en linje som ger intryck av ett slags ordning. Upprepingarna som kvarstår ger emellertid läsaren anledning att längta efter en hårdare redigering.

I ett inledande block utreder tre av essäisterna olika aspekter av Bergmans markerade "närvaro" i teateruppsättningar och filmer, dvs ett slags subjektmanifestationer genom formella grepp, metakonstnärliga motiv och subjektivt gestaltande.

Leif Zern inleder med iakttagelser om ett sceniskt grepp som skapar en rörelse – likt kamerans åkning – i teatersammanhanget. "Från avstånd till närhet" är en betraktelse över hur denna rörelse från periferi till centrum gestaltats tex i uppsättningarna av *Vintersagan*, *Woyzeck* och *Misanthropen*. Det gäller närmast en förflyttning av uppmärksamheten från ramhandling till dramatiskt epicentrum, till en slags "föreställningens framsuggererade mittpunkt". I nästa essä – "Att sätta iscen. Teatern som metafor och tilltal i olika verk av Ingmar Bergman" av Maaret Koskinen – byggs denna iakttagelse på med några exempel som illustrerar hur regissören markerar vad som är centralt i det teatrala flödet. Koskinen åberopar sin tidigare forskning om Bergmans filmer, närmast spegelmetaforens ställning som meta-konstnärligt motiv, presenterad i Sveriges första doktorsavhandling om Ingmar Bergman (1993). Koskinen kopplar resultaten från sin pionjärforskning till en diskussion om teatermotivet som sådant och dess samband med något som tycks vara en "världsåskådning": "för

Bergman tycks livet vara en teater, människorna skåde-
spelare, Gud teaterdirektör och hela tillvaron en enda
stor kosmisk maskerad” (s 65). Koskinen menar att
iscensättningen som visuell och teatral strategi också
kan kopplas till Bergmans litterära skapande. Resone-
manget leder fram till en central formulering om en ef-
tersträvad ”dialogicitet” med publiken-åskådaren-läsaren
som Bergman tycks vilja skapa. Med hänsyn till den
allmänna föreställningen om Ingmar Bergman som i
många fall intill leda navelskådande är detta ett resone-
mang som kan öppna nya möjligheter till Bergman-för-
ståelse.

Överhuvudtaget är det Koskinens förtjänst att ha
fört in de metakonstnärliga aspekterna i den svenska re-
ceptionen av Bergman. I den föreliggande volymen är
det dock Egil Törnqvist som sätter begrepp på kopp-
lingen mellan form och subjekt hos Bergman – i upp-
satsen ”’I min fantasi!’ Subjektivt gestaltande hos Ingmar
Bergman”. Törnqvist går tillbaka på skillnaden mellan
'telling' och 'showing' och ställer frågan hur det subjek-
tiva gestaltandet förhåller sig till Bergmans favoritmedi-
er teater och film? Genom att utgå från Gérard Genettes
precisering av begreppet 'point of view', med hjälp av
ett resonemang om fokalisering-fokalisera-fokalisator,
så når Törnqvist möjligheten att förtydliga Bergmans
tro på det gemensamma behovet av illusion. Här finns
grunden till den bergmanska viljan att gestalta verken så
att publiken engageras och blir medskapande.

Berättaren Bergmans estetik blir alltså tydlig när han
artikulerar motivet med gemenskaps känslan mellan
sändare och mottagare – tron på fantasin: ”bara det som
äger rum i vår fantasi, i våra hjärtan, har något verkligt
värde. En teaterföreställning eller film som inte skapar
en känslomässig reaktion hos åskådaren – positiv eller
negativ – är i Bergmans ögon en meningslös produkt” (s
97).

På ett djupare plan når uppsatsförfattarna i Wir-
marks bok inte längre än så här vad gäller vad som är
specifikt ”bergmanskt”, respektive ifråga om den efter-
lysta nya terminologin för att kunna tala tydligt om Ing-
mar Bergman. Otillräckligheten är slående av flera skäl.
Dels kan man ifrågasätta det meningsfulla i att överhu-
vudtaget söka kunskap genom att odla föreställningen
om den centrala betydelsen, formeln som täcker det
mesta eller nyckeln som ger alla svaren. Dels är Berg-
mans verk i flera fall genuint öppna verk. Detta för över
intresset till receptionsmönstren snarare än till regissö-
ren-förmedlarens idégod, reducerat som detta är till ett
slags bottenats snarare än hanterat som något dialek-
tiskt mångfacetterat. Dels är det rimligt att historisera
studiet av Bergmans verk. Just genom att det är så stort
är det nämligen bättre att studera det hermeneutiskt
som en dynamisk helhet i samspel med sin föränderliga
omgivning, snarare än att bedriva kunskapssökande

som något teologiskt projekt för att avslöja den innersta
avsikten. Som utgångspunkten är formulerad med hän-
syn till specifikt svenska förståelseformer finns det dess-
utom risk för begränsningar till utredning av successiva
och samtida generationer av mottagare och deras tids-
präglade ”fördomar”.

Det är därför viktigt att Wirmark till Zerns, Koski-
nens och Törnqvists essäer kan foga några historiska
studier och två uppsättningsanalyser. Uppenbarligen
kommer Wirmark som projektanimatör att bli fokusera
Bergmans tid som regissör i Malmö 1952–1958. Ett tred-
je symposium våren 1997 hade också detta som tema. I
föreliggande volym lägger den mångårige Bergman-ob-
servatören Henrik Sjögren i sin uppsats en grund med
en repertoargenomgång. Mycket av detta är känt sedan
tidigare, men essän belyser i alla händelser samspelet
mellan repertoaren och tidens kulturklimat. Det blir
därutöver tydligt hur karaktäristiska inslag i Bergmans
teaterarbete grundläggs i den sydliga metropolen. Detta
gäller inte minst utkristalliseringen av den bergmanska
kretsen av favoritskådespelare. Detta är en av de vikti-
gaste delarna i signalementet på regissören.

En annan viktig pusselbit – som också anknuter till
Wirmarks program för Bergmanforskningen – är redak-
törens egen uppsats om regissörens förhållande till det
hon kallar ”Dramatentraditionen”. Här ställs Bergman i
relation till Olof Molanders och Alf Sjöbergs konstnär-
skap och Wirmark urskiljer ett mönster av referenser
och allusioner; de kan ”ses som hyllningar och hälsningar
till kollegor; de utgör repliker i samtalet med det
förflutna: Kanske man kan tala om en teaterns intertex-
tualitet som Bergman fäst allt större vikt vid efterhand”
(s 140). Wirmark anar ett nätverk av referenser som
Bergman skapar, inte minst till regissörens egna verk.
Denna tanke kan ses som ännu ett utskott av uppslaget
om den metakonstnärliga aspekten på Bergmans ska-
pande – en insikt som vuxit fram i takt med konstnär-
skapets mognande och kanske också med poststruktu-
ralistiska eller postmodernistiska impulser. Essän mynnar
dock ut i ett traditionsresonemang där själva teaterbygg-
naden ses som en stimulans till ett oväntat modernistiskt
formspråk som tar hjälp av byggnadens arkitektur.
Detta exemplifieras närmare bestämt i uppsättningsex-
empel från *Ett dockhem* (1989) och återigen *Vintersagan*
(1994).

Detta följs upp i antologin genom en närläsning av
relationen mellan Shakespeares och Bergmans vintersa-
gor, genom en mycket intrikat text av Rikard Loman.
Det centrala uppsättningsproblemet som Loman disku-
terar är hur man ska göra Leontes handlingar mot hus-
trun Hermione trovärdiga, givet hennes uppenbara brist
på otro. Lomans hermeneutiskt intressanta berättelse
om hur handlingen länkas i Bergmans version har
många tänkvärda metodiska implikationer, men dessa

tas inte upp. Istället fyller redaktören på med en egen uppsättningsanalys utifrån ett annat av symposiumets huvudresultat – idén om att varje sceniskt arbete av Bergman etablerar och utnyttjar en scens absoluta centrum – teaterns ”brännpunkt”! Närmast gäller det hur brännpunkten varierar – återigen i *Ett dockhem* och *Vintersagan* och återigen hur ”dialogen med publiken” innefattar de nu väl kända mediareflexiva greppen.

Som tur är innehåller Margareta Wirmarks bok också tre studier av Bergmanreceptionen och -forskningen, av Birgitta Steene respektive Maaret Koskinen. I Steenes uppsats ”*Gossen Ruda eller svensk ikon*” jämförs mottagandet och uppfattningen av Bergman i några olika kulturkretsar – Sverige, Frankrike, USA mfl. Detta verkar lovande som inledning till den undersökning som Steene arbetar med i annat sammanhang.

Metodiskt försöker hon studera det klivna i det svenska bemötandet av Bergman utifrån David Morley, *The 'Nationwide' Audience, Structure and Decoding* (London 1980), samt några mediasociologiska överväganden. Steene antyder att de bedömningar som gjordes av Bergman var betingade och att de sammanhänge med olika kulturella sfärer i samhället, respektive med värderingar av konstarnas kulturella status. Till detta kopplar Steene en idé om att Ingmar Bergman som konstnär ”framför allt artikulerat *utmanarens* diskurs” (s 191). Detta går tillbaka på ett analysmönster som tillämpats av den amerikanska receptionsforskaren Elizabeth Flynn, som skiljer på tre mottagarstrategier – ”resistance”, ”submission” och ”interaction”. (Jfr *Essays on Readers, Texts and Contexts*, red Elizabeth A. Flynn och Patrocinio P. Schweikart, London 1986). För att utreda den skärande kontrasten i Bergmanreceptionen, mellan tvekhägenheten i Sverige och det succéartade i utlandet, mellan skilda perioder och i olika delar av offentligheten, så verkar detta mycket givande.

Steene och Koskinen har skrivit varsin kortfattad forskningsöversikt över Ingmar Bergmans öden bland film- och teaterforskare, vare sig dessa varit metafysiskt, religiöst, psykoanalytiskt inriktade, auteur-orienterade, mediakomparativa eller allmänt humanistiska och inriktade på den stores syn på världen och människan. Sammantaget ger dessa forskningsmässiga reflektioner en relief åt Margareta Wirmarks volym som i sig präglas av en brist på enhetlighet och fokus.

Det är svårt att urskilja på vilken grund den fortsatta svenska Bergmanforskningen ska expandera, vilket Wirmark berättigt verkar för. Metodiskt syns inga enhetliga grepp i denna viktiga och allmänt tillgängliga bok, utan det är sist och slutligen en fråga om att sätta Bergman i det svenska sammanhanget som gäller. Kanske är det då bäst med en pluralistisk hållning; ur en klarnad attityd till Ingmar Bergman göds kanske de många nya studier som krävs.

I alla händelser kommer de fördjupade analyserna säkert att häva den hämmande politiska korrekthet som omgärdat Bergmans öden i Sverige. Medan Strindberg bekämpades av reaktionen, så är det ju de ”radikala” som haft svårast att acceptera storheten hos den problematiska Bergman. När det gäller vår andes stämma i världen är det bara Astrid Lindgren som alla tagit till sina hjärtan! Några fler bidrag till världens kulturliv under 1900-talet har nationen Sverige knappast producerat. Vi får se om dess universitetsväsende i framtiden kan ge Ingmar Bergman en stor humanist – som kan vara hans Martin Lamm?

Per Ringby

Birgitta Steene, red., *Strindbergiana*. Tofte samlingen. Strindbergssällskapet, Atlantis. Stockholm 1997.

Eftersom filmen som medium firade hundra år 1996 ägnade Strindbergssällskapet den tolfte samlingen av *Strindbergiana* åt ett närliggande tema. Det gäller författarens relation till den nya tidens bildberättande. Birgitta Steene har samlat ett antal artiklar med anknytning till ämnet. Dessutom innehåller volymen från sällskapet en sedvanlig genomgång och listning av Strindbergs uppsättningar under närmast föregående period, dvs 1993–1996. Richard Bark står för det bidraget, vilket utöver sin allmänna användbarhet har i sammanhanget oväntade komiska poänger. Dessa ligger i Barks lakonismer när han beskriver försöken till nyskapande grepp vid iscensättningarna.

Med anledning av det valda temat så återfinner vi i boken även en nyttig förteckning över Strindbergs filmade respektive televisionerade verk – med hel täckning för det svenska materialet och med en utländsk filmografi. Dessa produktionsfakta har kommenterats på ett pedagogiskt och intresseväckande sätt av Birgitta Steene och utarbetats i samarbete med Elizabeth de Noma.

Även om uppslaget med en koncentration på Strindbergs förhållande till film- och TV-historia är bra, så kan man ibland undra över utfallet. Jag antar att skriftserien syftar till att ge god läsning för alla de olika kategorier människor som är med i sällskapet. Tendensen till faktasamling är därför alltid på sin plats, eftersom dessa uppgifter angår oss alla. Lika självklart är det en lust att läsa regissören Bengt Lagerkvists personliga betraktelse *Strindberg och jag*, med dess kåserande över Lagerkvists mångåriga sysslande med giganten och hans verk.

Mer problematiskt blir det när associationerna löper iväg för personer som tillhör vetenskapssamhället. Visserligen är det intresseväckande med de ingående uppsatserna om två kvinnors öden i förhållande till olika aspekter av det strindbergska. Ibland är det hela dock alltför långsökt, vindlande och i vissa fall tillskrivs perso-